

Netwerkanalyse voor de gewone man of vrouw

Jos van Hezewijk & Marcel Metze, *XXL, De macht, het netwerk, de prestaties en de wereld van de Nederlandse Topmanagers*. Nijmegen: Sun, 1998, pp. 304.

Nico Schouten e.a. (red.), *Atlas van de Macht. De 50 machtigste bedrijven, de 100 machtigste ondernemers en hun netwerken*. Rotterdam: Ketch-Up Press, 1998, pp. 159.

Methoden van sociologisch of antropologisch onderzoek hebben een groter succes dan onderzoekers soms beseffen. Vele rapportages en televisiedocumentaires maken gebruik van de case study, veldonderzoek, participerende observatie, diepte-interviews of groeps gesprekken. Aan de precisie, systematiek of reikwijdte van zulke documentaires mag dikwijls het nodige schorten, met hun relevantie, lees- of kijkbaarheid is zelden iets mis. Het zou erg arrogant zijn dit gebruik van onderzoekstechnieken af te doen als oppervlakkige journalistiek. Hoewel minder opvallend, dringen ook kwantitatieve methodes door tot het algemene publiek. Dagbladen publiceren regelmatig statistische gegevens en aan de fraai vormgegeven presentatie zou menig onderzoeker een voorbeeld kunnen nemen. Netwerkanalyse is nog zo'n kwantitatieve onderzoekstechniek die buiten de academische wereld een zekere populariteit geniet en *XXL* en de *Atlas*, zoals ik de twee boeken verder zal aanduiden, zijn daarvan recente voorbeelden.

In de jaren dertig kende netwerkanalyse zijn eerste toepassingen bij sociometrisch onderzoek naar gedrag in kleine groepen. Maar er bestond al veel langer een tak van wiskunde die zich richtte op zogenaamde *graphen* die bestaan uit een verzameling van punten en een verzameling van relaties tussen die punten. In de jaren zestig en zeventig kende deze specialisatie een grote bloei, onlosmakelijk verbonden met de naam van de Amerikaanse wiskundige Frank Harary, een uiterst productief auteur die onder andere met de antropoloog Per Hage drie boeken over toepassingen van netwerkanalyse bij antropologisch onderzoek heeft geschreven.¹ Combinaties van empirische probleemstellingen en deze wiskundige concepten hebben geleid tot de huidige formele netwerkanalyse en zijn toepassingen. Het meest verrassende gebruik las ik bij de primatoloog Hans Kummer die in zijn *In Quest of the Sacred Baboon* (1995)

vertelt dat hij voor het bestuderen van interacties binnen een groep bavianen een techniek had ontwikkeld waarvan hij pas later ontdekte dat die in de sociale wetenschappen bekend staat als netwerkanalyse. Formele netwerkanalyse is een gespecialiseerd vak geworden met een eigen tijdschrift *Social Networks* dat al ruim twintig jaar verschijnt. Veel van de gepubliceerde artikelen zijn tegenwoordig voor niet-ingewijden moeilijk te volgen. Zo wordt aandacht besteed aan statistische schattingsprocedures die alleen voor gespecialiseerde statistici volledig toegankelijk zijn.² Het is niet zo gemakkelijk aan te geven wat het 'nut' van deze formele analyses voor niet-specialisten zou zijn. Abram de Swaan bepleit in zijn debat met Siegwart Lindenberg 'de kerngedachten van de rationele-keuze theorie te bevrijden uit het scientistisch keurslijf van "modelmatige" theorieën, massale data-bestanden en statistische toetsen.'³ Zoiets geldt ook voor formele netwerkanalyse, specialistisch werk moeten we aan specialisten overlaten, maar dat neemt niet weg dat hun concepten en redeneringen op een veel breder terrein van onderzoek bruikbaar zouden zijn.

Een goed voorbeeld is het tamelijk technische artikel van John L. Martin 'Structures of power in naturally occurring communities.'⁴ De schrijver wijst erop dat onderzoek naar machtsstructuren in natuurlijke settings betrekkelijk zeldzaam is. Bijna al het onderzoek op dit terrein wordt uitgevoerd in sociometrische experimenten waarvan de externe validiteit beperkt is. De drie modellen die door hem worden getoetst zijn: (1) er zijn alleen maar dyadische machtsrelaties en dus doet de groepsstructuur er niet toe, (2) er is een latente statusdimensie waarbij de hogeren macht hebben over de lageren, (3) er is een differentiatie in status waardoor er steeds wisselende machtsrelaties zijn. Figuratiesociologen zullen het eerste model absurd vinden en ze hebben gelijk, maar zo gaat dat bij een formele toetsing waarbij uitgegaan wordt van een nulmodel.

Met enkele van de concepten die Martin gebruikt (ze zijn in veel verhandelingen over netwerkanalyse te vinden)⁵ had de antropologe Jolanda van Ede in haar proefschrift *House of Birds* (1999) over een boeddhistisch nonnenklooster in Tibet misschien haar voordeel kunnen doen. Het is jammer dat iemand die zo'n lovenswaardig veldwerk verricht en ook oog heeft voor dyadische machtsrelaties binnen het klooster, zoals die tussen de 'disciplinarian' non en de keukennon (p. 146, 147), niet de relaties tussen de nonnen systematisch heeft gerapporteerd. Ze had daarmee haar studie kunnen plaatsen naast de klassieker *Street Corner Society* (1955) van William F. White die een participierend onderzoek naar het gedrag, de leefstijl en de machtsrelaties binnen een

straatbende van Italiaanse jongemannen in de jaren dertig in de Verenigde Staten beschrijft. White geeft de relaties binnen de groep ook in enkele diagrammen weer en Martin commentarieert deze diagrammen uitvoerig. De conclusie uit Martin's kwantitatieve exercities met deze en andere netwerkgegevens luidt dat er geen bewijs is te vinden voor een gedifferentieerde statusordening, maar wel voor een eendimensionale met een duidelijke leider. Groepen met zo'n machtsstructuur hebben over het algemeen een lange levensduur. Voor toekomstige onderzoekers naar machtsrelaties binnen kleine groepen een nuttig uitgangspunt en veldonderzoek zou daarbij weleens een onmisbare onderzoekstechniek kunnen zijn.

Onderzoek naar dubbelfuncties in het bedrijfsleven kent een lange traditie, maar het toepassen van graphentheoretische begrippen bij het bestuderen van structuren, zoals aangegeven door netwerken van dubbelfuncties, van economische macht is pas eind jaren zestig in gebruik gekomen en is van Nederlandse oorsprong. De toepassing is ontwikkeld door de politicologen Robert J. Mokken en Frans N. Stokman, aanvankelijk in doctoraalwerkgroepen, en is algemeen bekend geworden door *Graven naar Macht* (1975), dat grotendeels gebaseerd is op gegevens voor het jaar 1969. In dit boek wordt onder andere aandacht besteed aan de centraliteit van banken, de onderlinge verbindingen tussen de centrale bedrijven en de betekenis van de diverse dubbelfuncties die ontstaan doordat bijvoorbeeld bankdirecteuren commissariaten in andere bedrijven bekleden. Vergeleken met recente publicaties in *Social Networks* zijn de analysetechnieken uit *Graven naar Macht* weinig geavanceerd hoewel adequaat voor het beoogde doel. Zulke simpele beschrijvende technieken genieten nog steeds een zekere populariteit, getuige ook de reeks publicaties van netwerken van organisaties binnen de Antilliaanse, Surinaamse, Ghanese, Turkse en Marokkaanse gemeenschappen in Amsterdam.⁶ Interessant is dat elke gemeenschap van immigranten inmiddels zijn eigen personen kent die als bestuurlijke intermediairs, zogenaamde lijnendragers, optreden en dat de structuur van het netwerk per etnische gemeenschap aanzienlijk verschilt en ook andere typen organisaties bevat.

XXL en de *Atlas* maken gedeeltelijk gebruik van deze beschrijvende netwerkanalyse. Ze sluiten ook aan bij een andere onderzoekstraditie die in Europa terug gaat op de studie van Otto Jeidels uit 1905 naar relaties tussen zes grote Duitse banken en industrie, onder andere afgemeten aan het aantal commissariaten dat bankiers bekleedden in industriële ondernemingen: *Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie*. Zeker in het Duitse taalgebied wordt nog regelmatig naar Jeidels' onder-

zoek verwezen. Als begrip zeer bekend geworden is de studie van Rudolf Hilferding (1910) over het *Finanzkapital*. Het boek zelf is voornamelijk een abstract, in marxistisch jargon gegoten, betoog en kan niet in de schaduw staan van een andere studie uit die jaren, Jacob Riesser's *Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration* (1912). Dat boek biedt wél veel empirisch materiaal en wordt nog steeds gewaardeerd als bron voor deze periode. De meest recente mij bekende Duitse publicatie in deze reeks is die van Hermannus Pfeiffer *Die Macht der Banken, Die personellen Verflechtung der Commerzbank, der Deutschen Bank und der Dresdner Bank mit Unternehmen* (1993). Enkele van de banken die Pfeiffer onderzoekt zijn dezelfde die Jeidels in 1905 had bestudeerd, zodat Pfeiffer enkele langetermijnontwikkelingen kan signaleren, waaronder de stabiliteit van relaties tussen banken en industrieën. Een belangrijk kenmerk van alle onderzoeken, ook van *XXL* en de *Atlas*, is dat vrijwel uitsluitend gebruik wordt gemaakt van openbare bronnen: adresboeken, jaarverslagen, naslagwerken voor het bedrijfsleven, stukken uit dag- en weekbladen. Vergeleken met omvangrijke enquêtes of spannend veldonderzoek oogt dat misschien niet zo spectaculair maar er bestaat een schat aan zulk materiaal dat 'alleen maar' systematisch hoeft te worden bewerkt. Wat kan een onderzoeker met beperkte middelen zich nog meer wensen?

Vanaf Jeidels' studie tot *Graven naar Macht* is er een tweedeling te vinden tussen verklaringen gericht op de structuur van het netwerk van dubbelfuncties en verklaringen die het fenomeen van de dubbelfuncties toeschrijven aan persoonlijke kwaliteiten van de lijnendragers. De schrijvers van *Graven naar Macht* spreken in dit verband van een structuralistische en een personalistische benadering. De Duitse bankier Paul Wallich vertelt in zijn herinneringen *Zwei Generationen im deutschen Bankwesen 1833-1914* (1978) over een gesprek met zijn vriend Jeidels (die toen zelf bankier was bij het Berliner Handelsgesellschaft)⁷ waarin hij opmerkt de relaties van het Berliner Handelsgesellschaft met enkele industrieën te kunnen verklaren uit de persoonlijkheden van de industrieel Emil Rathenau (oprichter van AEG) en de bankier Carl Fürstenberg van het Berliner Handelsgesellschaft. Waarop Jeidels koel antwoordt dat hij niet in personalia geïnteresseerd is (p. 192). In personalia zijn de schrijvers van *XXL* en de *Atlas* juist wel geïnteresseerd, hoewel zeker niet alleen. In *XXL* wordt ook enige aandacht besteed aan de prestaties van bedrijven.

De schrijvers van *XXL* zijn geen onbekenden. Jos van Hezewijk heeft eerder over elites geschreven en beheert een omvangrijk databestand over de topelite van Nederland dat hij commercieel exploiteert, Marcel

Metze heeft zijn sporen verdiend met indringende rapportages over het reilen en zeilen van Philips en de Nederlandse bankwereld.⁸ De redactie van de *Atlas* is mij onbekend, maar het voorwoord van Jan Marijnissen en het vermelde e-mail adres van de Socialistische Partij maken duidelijk wat de herkomst van de redactieleden is. Van de twee is *XXL* het meest ambitieuze, maakt gebruik van omvangrijke databestanden en presenteert vergelijkingen door de tijd. De *Atlas* heeft een zeer kleurrijke opmaak, maar biedt slechts een korte vergelijking tussen 1997 en 1998 en presenteert sommige gegevens erg onduidelijk. Voor een deel overlappen de gegevens over personen en bedrijven in beide boeken uiteraard, zoveel topmanagers en topbedrijven zijn er niet in Nederland.

Van Hezewijk en Metze schrijven in hun woord vooraf dat *XXL* een merkwaardig boek is geworden. Daar hebben ze gelijk in en het is geen aanbeveling. Het is compositorisch een rommelig geheel met op de linker bladzijde meestal een korte beschrijving van een persoon of bedrijf en rechts een doorlopende tekst over zaken als de winnaars, de nieuwelingen, de senioren of de verliezers. Netwerken krijgen een eigen hoofdstukje. Op bladzijde 19 bieden Van Hezewijk & Metze een lijst van de 25 invloedrijkste personen (onder wie één vrouw) gebaseerd op hun aantal functies en nevenfuncties. Later komen ze met een lijst van personen die minstens twee functies hebben (zogenaamde lijnendragers) in de honderd grootste ondernemingen, gemeten naar hun eigen vermogen. Ten opzichte van 1986 is de omvang van deze groep gedaald. Toen waren er nog 167 lijnendragers, in 1998 zijn het er nog slechts 101 (de lijst is als bijlage opgenomen). Die daling is opmerkelijk maar er wordt geen verklaring voor gegeven. Uiteraard is vrijwel de gehele groep personen een andere dan die in 1986, als topbestuurder heeft men maar een beperkte levensduur. De schrijvers presenteren ook enkele demografische achtergrondgegevens. Zo blijkt het aantal 65-plussers ongeveer een derde van groep uit te maken, maar die personen zijn vrijwel alleen nog actief als commissaris, wat een zekere continuïteit in de bedrijfsvoering waarborgt. Van Hezewijk & Metze menen dat de topgroep elitair is maar minder elitair dan voorheen (p. 218) en de toppers zijn vrijwel allemaal hooggeschoold. Iemand als Jan Timmer (alleen HBS) of Cor Boonstra (HBS drop-out) zijn echte uitzonderingen. De oude familienamen zijn vrijwel verdwenen, op een enkeling als Aernout Loudon na. Of zij daarin volledig gelijk hebben weet ik niet zeker: in de financiële wereld zijn nog verscheidene personen uit oude patriciërsfamilies of van adellijke afkomst te vinden.

Het belang van deze kleine groep zien de schrijvers in het feit dat ze elkaar regelmatig tegenkomen en als commissaris bij een ander bedrijf

in de keuken kunnen kijken. In tegenstelling tot de samenstellers van de *Atlas* zijn ze terughoudend in hun oordelen en hebben geen neiging de groep als een gesloten blok te willen zien (p. 259). Zo signaleren ze het gebruik dat het niet gepast is om een ontmoeting in een Raad van Commissarissen te gebruiken om snel even zaken te doen, (universitaire bestuurders zijn daar, geloof ik, wat ongegeneerder in), maar men leert elkaar op die manier wel kennen. Het belang van de netwerken ligt volgens de schrijvers in het feit dat topondernemers daardoor collectief goed op de hoogte zijn van de ontwikkelingen in het Nederlandse bedrijfsleven en er zo een soort gemeenschappelijke gedachtenvorming ontstaat (p. 261). Hoewel het zelden duidelijk wordt hoe het een en ander precies in zijn werk gaat, lijkt me dit toch een interessante vaststelling die prikkelt tot verder onderzoek. Dat dit onderzoek mogelijk is hebben de boeken van Metze over Philips en de bankwereld laten zien, maar in *XXL* wordt dat veel minder goed uitgewerkt.

Ook in de *Atlas* worden lijsten gepresenteerd, een voor de top vijftig van bedrijven en een voor de top honderd van personen. De top vijftig is gebaseerd op drie criteria: eigen vermogen, aantal personeelsleden en omzet. Elk van de criteria wordt gewogen zoals in Bijlage 1 wordt uitgelegd. Het is geen ongebruikelijke procedure en de drie top bedrijven leveren geen verrassing op: Koninklijke Shell Groep, Unilever en Philips. De samenstellers hebben hier en elders de gewoonte om meteen over de machtigste bedrijven te spreken. Maar in hoeverre zulke bedrijven macht (waarover?) zouden uitoefenen blijft buiten beschouwing. Van Hezewijk & Metze hebben het niet zo vaak over macht, maar ook zij spreken graag over invloed of de invloedrijksten en ook bij hen is het bewijs daarvoor uiterst beperkt. De lijst van top personen is informatief omdat veel van deze personen voor het algemene publiek onbekend zijn. Top directeuren zijn tegenwoordig vrijwel anonieme figuren geworden, vergeleken met enkele decennia terug toen familienamen als Van Beuningen of Fentener van Vlissingen een bekende klank hadden. Helaas is de rapportage over deze top honderd nogal ondoorzichtig, hoewel het uitgangspunt zinnig genoeg is: net als in *XXL* wordt de positie van iemand vastgesteld op grond van de omvang van een bedrijf waarin hij of zij een positie heeft. Diverse functies zoals directeur of commissaris krijgen vervolgens een eigen wegingsfactor. In Bijlage 1 wordt dit omstandig maar niet geheel helder toegelicht en het is duidelijk hoe arbitrair deze wegingen zijn, de auteurs geven dat trouwens zelf toe. In de top honderd wordt blijkbaar een berekening gemaakt van alle posities die iemand heeft, maar onduidelijk blijft welke posities dat zijn en in welke bedrijven. Op zijn best kan men zeggen dat de presentatie

amateuristisch is en dat het daardoor onmogelijk wordt te reconstrueren hoe de diverse personen aan hun rangorde komen. Overigens zijn vrijwel alle namen van de top 25 uit *XXL* terug te vinden in deze top honderd, alleen de rangordes in beide lijsten verschillen aanzienlijk. Deze wat amateuristische rapportage van gegevens blijkt ook elders. Op bladzijde 66 wordt een Tabel 1 gegeven die volgens de titel verbindingen tussen bedrijven weergeeft. Maar daar gaat die tabel niet over. Er wordt weergegeven waar personen uit de top honderd posities hebben in bedrijven uit de top vijftig. Weliswaar is uit deze gegevens een overzicht te maken van de verbindingen tussen deze bedrijven, maar dat vereist een procedure die *inductie* wordt genoemd. Die procedure wordt in bijvoorbeeld *Graven naar Macht* uitvoerig uitgelegd en leidt daar ook tot figuren die de verbindingen tussen de top bedrijven weergeven. Het lijkt erop dat de samenstellers van de *Atlas* onbekend zijn met deze technieken. In een volgend hoofdstuk worden enkele netwerken weergegeven, maar ook hier schiet de systematiek ernstig tekort. In *XXL* staat op bladzijde 244 wel een informatief netwerk en daaruit blijkt dat in 1998 tussen de top bedrijven, net als in 1969, een redelijk hecht netwerk van dubbelfuncties bestaat met de ABN-AMRO in de meest centrale positie.

Grappig in de *Atlas* zijn de figuren met netwerken van enkele banken, onder andere ABN-AMRO en ING-GROEP, waarbij de bank als een spin in een web lijkt te zitten: grafieken kunnen zeer suggestief getekend worden. Zulke presentaties bestaan al sinds Jeidels, hoewel die zijn gegevens in tabelvorm weergeeft. Doordat er sprake is van een momentopname komen we niets te weten over de stabiliteit van deze verbindingen, maar een echte verrassing is de globale structuur van deze netwerken uiteraard niet, ze bestaan al heel lang. En ook hier lijkt het dat de samenstellers geen andere literatuur kennen om verdere vergelijkingen te maken.

Het is duidelijk dat voor de *Atlas* het nodige spuurwerk is verricht, net zo als trouwens voor *XXL*, ik zie geen reden om dat te bekritisieren. Dat de presentatie in de *Atlas* gepaard gaat met veel onbewezen suggesties over de macht van bedrijven en personen, 'de octopussen van het Nederlands bedrijfsleven,' is tot daar aan toe, die zouden kunnen worden genegeerd als de lezer maar precies wist wat hoe de feitelijke presentaties in elkaar zitten. Hoewel minder suggestief en beter gerapporteerd ontkomt ook *XXL* niet aan dit euvel. Het is kennelijk niet zo eenvoudig om termen met een suggestieve connotatie te vermijden bij het beschrijven van zulke gegevens. Bijna onvermijdelijk treffen we termen aan als 'macht' of de 'machtigsten' of de 'invloedrijksten', zonder dat

duidelijk wordt waar die macht uit bestaat of hoe de invloed van sommigen werkt. De aandacht die beide boeken besteden aan lijstjes met top bedrijven of top personen is niet onbegrijpelijk, maar de gepresenteerde rangordes zijn te sterk op personalia gericht. De groep als geheel is van belang om onderzocht te worden, terwijl de arbitraire rangorde van iemand in die top honderd van weinig belang is. Een rangorde zou pas interessant zijn als de scores in verband kunnen worden gebracht met andere gegevens, zoals type opleiding of carrière-verloop, maar dat gebeurt helemaal niet. Er wordt alleen van de persoon met de meeste macht gesproken. *XXL* slaagt er overigens beter in de groep als geheel te beschrijven, maar systematisch is ook die presentatie helaas niet. Zo blijkt in dit geval dat het gebruik van analysetechnieken voor een algemener publiek zowel verhelderend werkt als verwarring schept door de suggestieve, maar onbewezen beweringen. Toch laten beide boeken zien wat dikwijls wordt veronachtzaamd door sociale wetenschappers: er bestaat bruikbaar materiaal om de structuur van netwerken, ontmoetingsplaatsen en communicatiekanalen te analyseren. Maar er is een zorgvuldig en precies taalgebruik nodig om onbewezen suggesties te vermijden en theoretisch moeten hypothesen verder worden uitgewerkt dan de vermoedens die nu worden aangeboden.

De publicatie van beide boeken stelt nog iets anders aan de orde. Waarom hebben Nederlandse sociale wetenschappers zo weinig belangstelling voor de thema's uit deze publicaties? Wat betreft de gebruikte netwerkanalyse is de nadruk bij academische onderzoekers steeds meer gericht geraakt op technische onderwerpen, waarvan het soms erg moeilijk is in te zien wat er mee gedaan zou kunnen worden. Het nu een beetje een techniek zonder inhoudelijk onderzoeksterrein geworden. Dat valt te betreuren want daarmee is veel expertise op dit gebied verloren gegaan. Aan de andere kant is ook duidelijk dat netwerkanalyse zijn beperkingen heeft en dat ook andere onderzoekstechnieken nodig zouden zijn om meer inzicht te krijgen in de handel en wandel van economische elites. De relevantie van deze thema's lijkt me duidelijk en het wordt tijd voor academische onderzoekers om zich weer met deze onderwerpen bezig te gaan houden.

Huibert Schijf

Noten

1. De laatste studie in deze reeks is: Per Hage & Frank Harary, *Island Net-*

works. Communication, Kinship, and Classification Structures in Oceania.

Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

2. De hoogleraar Tom Snijders is een Nederlandse topspecialist op dit gebied.

3. Abram de Swaan, 'Nawoord', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22, nr 4, 1996, 634.

4. *Social Networks*. vol. 20, 1998, 197-225.

5. Het standaardwerk is Stanley Wasserman & Katherine Faust, *Social Networks. Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

6. De rapporten zijn in wisselende combinaties geschreven door Fleur Alink, Maria Berger, Annabel Feenstra, Meindert Fennema, Anja van Heelsum en Jean Tillie en heten: *Turkse organisaties in Amsterdam*, *Marokkaanse*

organisaties in Amsterdam, *Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse organisaties in Amsterdam* en *Ghanese organisaties in Amsterdam*. Ze zijn uitgegeven bij Het Spinhuis te Amsterdam.

7. Otto Jeidels (1882) was van joodse afkomst. In de jaren twintig en dertig genoot hij in Berlijn een groot aanzien als scherpzinnig bankier, maar omdat hij zonder eigen vermogen was bekleedde hij altijd een tamelijk ondergeschikte positie. In 1938 vertrok hij naar Amerika. Hij overleed in 1947 in Zwitserland.

8. Marcel Metze, *Kortsluiting. Hoe Philips zijn talenten verspilde*. Nijmegen 1991; idem, *De geur van geld*. Nijmegen 1993; idem, *Let's make things better*. Nijmegen 1997.

De persoonlijke gevolgen van het nieuwe kapitalisme

R. Sennett, *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: Norton, 1998.

Vijfentwintig jaar zijn er verstreken sinds Richard Sennett en Jonathan Cobb hun boek over Amerikaanse arbeiders schreven. Het nieuwe boek van Sennett is te zien als een vervolg daarop. Het heeft de vorm van een essay en is impressionistischer dan het vorige. Er liggen geen formele interviews aan ten grondslag, maar een combinatie van terloops gevoerde gesprekken en hier en daar wat kwantitatieve gegevens. De gesprekken heeft Sennett vrij geïnterpreteerd, de cijfers over verschuivingen in de beroepsbevolking of de flexibilisering van de arbeid heeft hij op een losse manier gebruikt, als een decor voor zijn personages.

Sommigen van hen voerde hij ook al ten tonele in *The Hidden Injuries of Class* en vooral deze vergelijkende passages zijn interessant. De vuilnisman die dag in dag uit zijn monotone werk deed, die volhardend spaarde en die zijn eigenwaarde ontleende aan het gestaag verbeteren van de levensomstandigheden van zichzelf en zijn gezin. Hij streefde ernaar dat zijn kinderen het beter zouden hebben dan hij en zijn zoon blijkt deze droom vervuld te hebben. Toch zijn de levensgeschiedenis en

carrière van deze geslaagde zakenman niet onverdeeld gelukkig te noemen. De zoon is herhaaldelijk van baan veranderd en is in veertien jaar tijd vier keer verhuisd. Hij is eigen baas geworden, maar anders dan zijn vader heeft hij niet het gevoel dat hij zijn leven in de hand heeft. Hij leeft gehaast en vluchtig, hij ziet zijn kinderen te weinig en door het wisselen van werk en woonplaats heeft hij veel vrienden verloren. Zijn vader werkte voor zijn gezin en stelde alles in het werk om het in ieder geval daar voor het zeggen te hebben. De zoon heeft dat zelfde ideaal, maar het lukt hem niet om zijn taak als vader en echtgenoot te vervullen op een manier die hem bevalt. Hij ziet zijn eigen leven niet als een voorbeeld voor zijn kinderen.

Sennett ziet deze onvrede als een gevolg van de manier waarop hedendaagse kapitalistische verhoudingen in de Verenigde Staten doorwerken in het persoonlijk leven van mensen. 'Moderne' werknemers zijn niet gebonden aan één bedrijf; zij diskwalificeren zich zelfs als zij een langdurig en vast dienstverband ambiëren. Van hen wordt volgens de bedrijfsideologie verwacht dat zij zich creatief en flexibel opstellen en in ruil daarvoor zouden ze zich niet in starre en hiërarchische arbeidsverhoudingen hoeven te schikken. Dergelijke bedrijfsretoriek bekijkt Sennett met een sceptische blik. Hoe zelfstandig en creatief zijn deze werknemers eigenlijk, wat hebben ze te zeggen over de indeling van hun werk en hun tijd? Wat betekent het dat zij 'zichzelf in een netwerk van mogelijkheden moeten positioneren', zonder 'zich te laten verlammen in een bepaalde baan'? Wat betekent het dat ze zich niet te veel aan hun baan mogen hechten en dat ze erin moeten berusten dat de ontwikkeling van de technologie zich niet van bovenaf laat plannen?

Tijdens de vroege industrialisatie werd arbeid in fabrieken ondergebracht en kreeg het een routinematig en monotoon karakter; het raakte aan plaats en tijd gebonden. In het 'nieuwe kapitalisme' worden dergelijke vormen van arbeidsregulering als achterhaald gezien. Arbeid mag niet langer plaats- en tijdgebonden zijn, routines mogen geen kans krijgen, instellingen moeten steeds opnieuw worden uitgevonden en aan continuïteit met vroeger mag geen waarde worden gehecht. Reorganisaties zijn een teken van vitaliteit en van het vermogen tot vernieuwing van een bedrijf of instelling. In dit eigentijdse bedrijfsprogramma worden werknemers opgenomen in losse netwerken, in gefragmenteerde systemen, die beter passen bij deze snel veranderende arbeidsverhoudingen dan pyramide-achtige hiërarchieën.

Deze flexibilisering van de arbeid kent verschillende varianten. Werknemers kunnen part-time gaan werken of een volledige werkweek in vier dagen afhandelen en sommigen mogen hun werk thuis ver-

richten. Zij krijgen meer eigen verantwoordelijkheden en een veelheid aan uiteenlopende taken, die ze zelf mogen indelen. Zij werken veel samen in teams, waarvan de leden geacht worden een gemeenschappelijk motivatie te delen en waarin net gedaan wordt alsof er geen verschillen in prestige en macht bestaan.

Bij nader inzien heeft zich echter op bureaucratisch niveau juist een concentratie van macht voorgedaan, waardoor de werknemers directer gecontroleerd worden. Van bovenaf worden reorganisaties in gang gezet en worden instellingen opgebroken tot fragmenten en netwerken. Van daaruit wordt geregeld welk deel van het productieproces waar ter wereld wordt uitgevoerd. Daar worden de productiedoelen vastgesteld, die meestal hoger liggen dan realistisch is.

De instabiliteit van flexibele organisaties dwingt werknemers ertoe om risico's te nemen. Dat zou hun nieuwe energie geven, zo luidt de ideologie. Of dat zo is, is de vraag, maar het maakt werknemers in ieder geval kwetsbaar. Ze moeten zichzelf steeds opnieuw bewijzen. Anders dan de vuilnisman uit *The Hidden Injuries of Class* zijn ze door onzekerheid in hun werk niet in staat te leven volgens het adagium 'iedere dag een draadje is een hemdsmouw in het jaar'. Hun arbeidsidentiteit is vluchtig, hun banden met collega's, burens en vrienden zijn kortstondig.

Sennett geeft een mooie illustratie van de gevolgen van 'het nieuwe kapitalisme' door de veranderde arbeidsrelaties op een bakkerij te beschrijven. Toen hij daar vijfentwintig jaar geleden onderzoek deed, leverden Griekse bakkers zwetend en wel vakwerk af. De bakkerij was een gemeenschap van mannen, die allen een sterke band met Griekenland hadden. Nu is de bakkerij een gecomputeriseerd bedrijf geworden. De hitte is verdwenen en zwaar lichamelijk werk is er niet meer bij. De werknemers vormen een gemengd gezelschap, mannen en vrouwen, van verschillende etniciteit en met verschillende talen. Hun loon is laag, maar daar staat tegenover dat ze flexibele werktijden hebben. Ze blijven hooguit twee jaar in het bedrijf werken en zijn dan ook niet erg betrokken. Ze werken weinig samen en kennen elkaar slecht. Hun werk speelt zich af achter het gebruikersvriendelijke Windows-scherm, waar ze nu eens een ciabatta, dan een volkorenbrood aanklikken. Als er iets met de broodproductie misgaat hebben ze geen idee wat ze moeten doen. In afwachting van de technicus zijn ze volkomen onthand. Anders dan de Griekse bakkers, voelen ze zich dan ook geen bakker en hebben ze een zeer oppervlakkige arbeidsidentiteit.

Sennett meent dat het hier om een nieuw verschijnsel gaat. Hij heeft een nogal romantisch idee over vroeger en denkt dat mensen uit alle sociale lagen toen naar vakmanschap gestreefd zouden hebben. Zij za-

gen hun werk als meer dan een baan, als een loopbaan waaraan ze door een combinatie van vakmanschap en doorzettingsvermogen zelf vorm konden geven. Zo schiepen zij zich volgens Sennett een eigen en coherent levensverhaal en ondertussen ontwikkelden zij zich steeds verder. Die mogelijkheid valt weg als werknemers iedere keer opnieuw beginnen. Ze lopen dan steeds het risico te mislukken en slagen er niet meer in om een lijn aan te brengen in hun steeds fragmentarischer levensgeschiedenis. Voortgaan op een ingeslagen weg en vooruitblikken is bij voortdurende flexibilisering niet goed mogelijk.

Werknemers die mislukken kunnen in het gunstigste geval op hun werk en carrière terugkijken en kunnen reconstrueren wanneer ze het niet goed hebben gedaan, wat ze hebben nagelaten - 'als ik nu maar eerder had gezien dat...', 'ik had toch kunnen weten dat ik mijn eigen plan had moeten trekken...'. Dergelijke uitspraken ontleent Sennett aan gesprekken tussen programmeurs en managers die bij IBM zijn ontslagen. Hij vindt het positief dat zij bij het analyseren van hun mislukking op zoek zijn naar hun eigen aandeel daarin. In eerdere pogingen om met hun falen te leven, beschouwden de ontslagen werknemers hun ontslag als verraad van IBM of legden ze de oorzaak ervan bij de globalisering van de wereldeconomie, waardoor laagbetaalde buitenlanders hun werk konden overnemen. In een interpretatie waarin zij zichzelf een actieve - zij het negatieve - rol toekennen, verwerven ze zich weer een eigen stem en de mogelijkheid om mee te kunnen praten over professionele waarden en standaarden, over hun loopbaan en over het werk waarvan ze hebben gehouden. Zij zijn er dan wel niet in geslaagd om een coherent leven te leiden waarin ze het heft min of meer in eigen handen hebben, maar ze hebben ten minste kans gezien hun eigen rol en verantwoordelijkheid in het falen van hun loopbaan te onderkennen. In die zin hebben ze hun mislukking in een samenhangend verhaal weten onder te brengen. Dat neemt niet weg dat de economische kansen van deze ontslagen werknemers zeer gering zijn en dat ze in dat opzicht nauwelijks een toekomstperspectief hebben. Daar doet een coherent levensverhaal niets aan af, evenmin als aan het teruggetrokken en naar binnen gekeerde gedrag dat Sennett bij hen waarnam. De lokale kerken zijn de enige instellingen waarbij ze zich betrokken voelen en waaraan ze nog actief deelnemen.

Sennett's boek heet *The Corrosion of Character* en die titel verwijst naar het afnemende vermogen van mensen om zo te leven dat er een samenhangend verhaal ontstaat. Nieuwe ontwikkelingen in het kapitalisme, zoals de flexibilisering van de arbeid, hebben dat voor veel werknemers onmogelijk gemaakt. Dit proces heeft niet alleen gevolgen op

het niveau van de persoonlijkheid van individuen, maar ook op dat van organisaties. Als bedrijven er niet in slagen een betrokkenheid tussen hun autonome en onafhankelijke werknemers te bewerkstelligen, kan hun werk geschaad worden door een gebrek aan onderling vertrouwen, loyaliteit en verantwoordelijkheid.

Klassenstrijd is onder de nieuwe kapitalistische verhoudingen veel lastiger dan vroeger. Toen waren de verhoudingen helder en was duidelijk wie je vriend en vijand was. Tegenwoordig is de vijand onpersoonlijk geworden, een mondiaal stelsel waartegen werknemers zich niet kunnen verzetten. Deze tendens wordt nog versterkt doordat werknemers zich niet aan een baan en aan collega's mogen hechten.

The Corrosion of Character gaat over belangrijke nieuwe ontwikkelingen, over de dwang die mensen van moderne economische verhoudingen ondervinden. Het boek is verkennend van aard en vraagt wat mij betreft om meer. Het sluit aan bij eerdere Amerikaanse studies, zoals die van Arlie Hochschild, *Time Bind. When Work Becomes Home and Home becomes Work* (1997). Hochschild laat zien hoe Amerikaanse werknemers in een tijds-klem terecht zijn gekomen en hoe de grenzen tussen hun werk en gezin aan erosie onderhevig zijn. Meer dan vroeger hebben de relaties op het werk ook emotionele functies gekregen. Een ander boek met raakvlakken is dat van Peter Stearns (1994) over de opkomst van een nieuw, 'cool' gevoelsregime. Ook Stearns gaat zijdelings in op de invloed die veranderingen in arbeidsverhoudingen op het niveau van de persoonlijkheid hebben gehad. Het is een onderwerp dat naar mijn idee een veel uitvoeriger onderzoek dan dat van Sennett rechtvaardigt.

Sennett zelf ziet 'het nieuwe kapitalisme'¹ overigens als een gegeven, waarmee we te leven hebben. Herstel van de psychische schade die mensen daarbij onvermijdelijk oplopen, ligt volgens hem eerder in de politieke dan in de economische sfeer: in een democratische gemeenschap en in een heterogeen en druk stedelijk leven. In een dergelijke gemeenschap zouden mensen zich in positieve zin als vreemdelingen kunnen bewegen, onbelast en ongehinderd door de trauma's van moderne klassenverhoudingen.

Rineke van Daalen

Noot

1. Richard Sennett (1997), 'The New Capitalism'. *Social Research* (64/2), 161-180.